

ՆԺԴԵՂ ԵՐԱՆՅԱՆ, պ.գ.թ.

*Հայաստանի պատմության թանգարան,
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
էլ. փոստ՝ nzhdehyan@gmail.com*

DOI: 10.56813/2953-786X-2022.2-206

**ՈՐՈՇ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Մ.Թ.Ա. 1-ԻՆ
ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՏԱՓԱՍՏԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԻՐԱՆԻ
ՈՐՈՇ ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ**

Առաջավոր Ասիայում և Եվրասիական տափաստաններում քարե մարդակերպ կոթողները երևան են գալիս սկսած մ.թ.ա. 4-3 հազարամյակներից: Քարե մարդակերպ կոթողները առավել ակտիվ սկսում են տարածվել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջում և 1-ին հազարամյակի սկզբում, ինչն, ըստ երևույթին, կապված է վաղիրանական ցեղերի, հատկապես կիմմերա-սկյութական ցեղերի տեղաշարժերի հետ:

Մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակի առկա նյութերով Հայաստանն առանձնանում է որոշակի բազմազանությամբ և կարելի է ենթադրել, որ այդ բազմազանության մի դրսևորումն էլ արցախյան կոթողներն են:

Վերջիններս կտրվածքում մոտավորապես ուղղանկյուն, տափակ երկայնական սալեր են, որոնք երկու հորիզոնական լայն ակոս-գոտիների միջոցով բաժանվում են երեք մասի՝ «առանձնացնելով» մարմնի երեք մասերը՝ գլուխը, որը զբաղեցնում է ամբողջ կոթողի մեկ երրորդից մի փոքր քիչ ծավալ, իրանը և գոտկատեղից ներքևի հատվածը: Իրանից ներքևի հատվածը սովորաբար թեթև հղկվում էր: Այն նախատեսված է եղել հողի կամ հատուկ հիմքի մեջ դնելու համար: Կոթողներն

ունեն մոտավորապես 30-60 սմ լայնություն, մինչև 2,5 մ բարձրություն և մոտավորապես 20 սմ հաստություն:

Պատկերագրորեն Արցախի կոթողներին բավական մոտ են Արդաբիլի դաշտավայրի Մեշքին Շահր տեղավայրից հայտնաբերված կոթողները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջ – 1-ին հազ. սկզբով: Այս կոթողները ժամանակագրորեն ավելի վաղ են, քան արցախյան օրինակները և հավանական է, որ հանդիսացել են վերջիններիս նախատիպը:

Ուսումնասիրման պատմությունը

Արցախյան կոթողները թեև առանձին օրինակներով հայտնի են դարձել դեռ անցած դարի 60-ական թվականներից, սակայն դրանց նվիրված հետազոտությունները շատ չէին (Халилов, 1984, 438-439; Геюшев, 1966, 77-79; Халилов, 1987, 4-8): Հետևաբար նրանց տեխնիկական, պատկերագրական, իմաստաբանական քննությունը, նրանց ժամանակագրությունը և հնարավոր էթնոպատկան խնդիրները մնում էին չմանրամասնված և չլուծված: Հայտնի է, որ այս տարածքները խորհրդային տարիներին հայտնի պատճառներով բավարար չափով չեն ուսումնասիրվել (Պետրոսյան, 2010, 137-148): Եղած հետազոտություններն էլ ակնհայտորեն քաղաքականացված են: Սա վերաբերում է նաև մարդակերպ կոթողներին, որոնք ադրբեջանական որոշ հետազոտողներ ներկայացնել են որպես աղվանական՝ փորձելով դրանց տարածվածությունը հատկապես Արցախում դիտել որպես աղվանական էթնոմշակութային սուբստրատի առկայություն: Ներկայումս վավերացվել է ավելի քան 30 մարդակերպ կոթող: Չի բացառվում, որ ավելի մեծ՝ ֆիզիկապես մեզ ոչ հասանելի տարածական արեալում՝ Արցախի տափաստանի արևելյան մասում և նրա-

նից արևելք ընկած Միլի տափաստանում, դրանք այսքանով չեն սահմանափակվել:

Իրանի տարածքում քննարկվող մարդակերպ կոթողների ուսումնասիրությունը ևս սկսվել է նախորդ դարի երկրորդ կեսից: Արդաբիլի դաշտում գտնվող Մեշքին Շահրի 120 կոթողները 1978 թվականին հետազոտել և վավերացրել է Չ. Բարնեյը (Burney, 1979, 155): Հաջորդիվ կոթողներին անդրադարձել են Մ. Ինգրահամը և Գ. Սամերսը (Ingraham, Summers, 1979, 67-87): Մեշքին Շահրում հնագիտական հետազոտություններ իրականացրած Թեհրանի Թարբիաթ Սոդարբես համալսարանի իրանական արշավախմբի հաղորդումներից տեղեկանում ենք, որ բնակավայրի տարածքից դուրս գտնվող որոշ դամբարանների մաքրման աշխատանքի արդյունքում 2004 թվականին հայտնաբերվել է մարդակերպ կոթողների երկու երկար շարք. կոթողները կանգնեցված են դեմ-դիմաց և կազմում են 1,5 մ լայնությամբ նեղ միջանցք: Ընդհանուր առմամբ վավերացվել է 400 նմանատիպ կոթող (Azarnoush, 2005, 216-217): Այս տարածաշրջանի հնագիտական հուշարձաններին, այդ թվում և քարե մարդակերպ կոթողներին անդրադարձել են այլ հետազոտողներ ևս (Piller, 2010, 60; Dan, Cesaretti, 2020, 347-355; Грекян, 2011, 37): Չնայած առկա հրատարակություններին, դրանց գործառույթը վերջնականապես հստակեցված չէ, ավելի հավանական է դիտվել, որ դրանք մահարձաններ են, որոնք կանգնեցվել են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ – 1-ին հազարամյակի սկզբին:

Նախնական դիտարկումները ցույց են տալիս որոշ ընդհանրություններ Արցախի տափաստանների և Իրանի Մեշքին Շահր տեղավայրից հայտնի մարդակերպ կոթողների միջև:

Այս երկու տիպի կոթողների քննությունն իրականացրել ենք ըստ.

- պատկերագրական դետալների,
- քանդակման տեխնիկայի,
- ժամանակագրության,
- գործառույթի:

Պատկերագրական դետալներ և քանդակման տեխնիկա

Ինչպես արդեն նշեցինք, Արցախյան կոթողների երկայնական սալերը երկու հորիզոնական լայն ակոս-գոտիների միջոցով բաժանվում են երեք մասի՝ «առանձնացնելով» մարմնի երեք մասերը՝ գլուխը, որը զբաղեցնում է ամբողջ կոթողի մեկ երրորդից մի փոքր քիչ ծավալ, իրանը և գոտկատեղից ներքև հատվածը: Իրանից ներքև հատվածը, որը նախատեսված է եղել հողի կամ հաստուկ հիմքի մեջ դնելու համար, սովորաբար թեթև հղկվում էր: Կոթողներն ունեն մոտավորապես 30-60 սմ լայնություն, 120-140 սմ, երբեմն մինչև 2,5 մ բարձրություն և 20-30 սմ հաստություն: Հայտնի բոլոր կոթողները պատրաստված են կրաքարից, որի ընդարձակ նստվածքները և հին մշակումների հետքերով հանքերը, լայնորեն տարածված են Արցախի արևելյան նախալեռներում (Yeranyan, 2021, 248 – 254):

Կոթողները ծավալային հստակ մշակումից զատ ենթարկվել են նաև բավական մանրամասն քանդակային մշակման: Տափակ սալերին մարդակերպություն հաղորդելու համար գործածվել է քանդակման երեք հիմնական տեխնիկա՝ ա. ետնախորքի հեռացում, բ. ակոսային քանդակ, գ. գծաքանդակ: Ընդ որում, առաջին երկու տեխնիկաները հիմնական հորինվածքաստեղծ տեխնիկաներն են, զծային քանդակը կիրառվել է միայն առանձին դետալների մշակման ժամանակ:

Կոթողների նկարագրական քննությունը թույլ է տալիս վավերացնել, որ պատկերագրությունը մեզ ներկայանում է առնվազն երկու համալիրներով՝ ա. մարմնակազմություն, բ. հանդերձանք (ներառյալ սպառազինություն ու հարդարանք): Մարմնակազմական առումով կարելի է առանձնացնել ձեռքերը, քիթը, որպես կանոն, աչքերը: Կոթողների վրա պատկերված հանդերձանքի կամ այլ հարդարանքի շարքում դիտարկելի է գլխանոցը, դաշույնը, ապարանջանը և օղը: Մազերի, ականջների, բերանի, երբմեն էլ աչքերի բացակայությունը, մեջքին՝ գոտկամասում թեքությամբ պատկերված դաշույները ավելի քան հավանական են դարձնում հագուստի և հանդերձանքի այլ համալիրների առկայությունը, որոնք ուղղակի կարևոր չեն դիտվել և չեն պատկերվել: Սա մի կարևոր կռվան է, ենթադրելու, որ մենք գործ ունենք նշանային պատկերագրության հետ. պատկերվել է ոչ թե ռեալ արտաքինը, այլ նրա նշանակիչ-իմաստակիր բաղկացուցիչները: Կարող ենք եզրակացնել, որ կոթողներին պատկերվել են տղամարդիկ, հիմնականում պաշտպանական հանդերձանքով: Քանդակվողի դիրքի մասին ոչինչ հստակ ասել հնարավոր չէ: Սակայն դատելով մարմնակազմությունից, կարելի է ենթադրել, որ նրանք կամ պառկած են, կամ կանգնած, բայց ոչ երբեք՝ նստած:

Իրանական կոթողները պատրաստված են երկու տեսակ՝ կարծր և ավելի փափուկ տիպի կրաքարից (Dan, Cesaretti, 2020, 350-351): Ըստ սալի կառուցվածքի դրանք բաժանվում են երկու տիպի՝ ուղղանկյուն, հարթ վերջավորությամբ: Այս տիպի ամենամեծ օրինակն ունի 172 սմ բարձրություն, 52 սմ լայնություն և 38 սմ հաստություն:

Երկրորդ տիպը փորագրված է ավելի քիչ մշակված քարե սալերի վրա, որոնք ունեն կլորացված վերջավորություն:

Դրանց չափերը հասնում է մինչև 320 սմ բարձրության, 70 սմ լայնության և 30 սմ հաստության միջև (Ingraham, Summers 1979, 70): Բոլոր տիպերի դեպքում սալերի ստորին հատվածը նախատեսված է եղել որևէ պատվանդանի կամ հողի մեջ տեղադրելու համար:

Մեշքին Շահրի մեզ հայտնի բոլոր կոթողների դեպքում հանդիպում է աչքերի և քթի պատկերումը: Որոշ կոթողների դեպքում պատկերված են դեմքին փռված մազերը, ինչի արդյունքում դեմքին փոխանցել են սրտաձև պատկեր: Մազերի վերջավորությունը պատկերված է խոր ակոսների միջոցով (Ingraham, Summers, 1979, 75-76): Երբեմն պատկերված են նաև ձեռքերը՝ ծալած կրծքին:

Կոթողների մի մասի մոտ հանդիպում ենք գոտու վրա կամ դրա տակ պատկերված՝ պատյանի մեջ տեղադրված դաշույնը, որը հիմնականում դիմացի հատվածում է պատկերված: Այս գոտիները զուրկ են նախշերից, ունեն պարզ, ուղղանկյուն կառուցվածք:

Պատկերագրության և քանդակման տեխնիկայի առումով Արցախի կոթողների հետ ընդհանրությունները բազմաթիվ են: Նախ մարմնակազմական առումով՝ ապա առնաձին պատկերված դետալների՝ քիթ, աչքեր, ընդգծված մազեր, որոնք, ի տարբերություն Արցախյանի, ազատ փռված են թիկունքին կամ դեմքին, ինչպես նաև դաշույն և գոտի: Հետաքրքրական է երկու տիպի կոթողների դեպքում էլ բերանի պատկերման բացակայությունը: Հավանական է, որ կամ կոթողներին պատկերված կերպարները սաղավարտ են կրում իրենց գլխին, կամ սա որևէ ծիսական դրսևորման արտացոլումն է կոթողների վրա:

Քանդակման տեխնիկայի առումով տեսնում ենք, որ այն բավական սխեմատիկ է: Երկուսի դեպքում էլ քանդակված է սալի միայն երկու կողմը՝ դիմահայաց հատվածը և թիկունքը: Կողային հատվածներում սալերը պարզապես հղկված են և որևէ պատկերագրություն չունեն: Երկու տիպի կոթողների դեպքում էլ պատկերման հիմնական տեխնիկան ետնախորքի հեռացումն է: Եվ միայն առանձին դետալների դեպքում է հանդիպում ակոսային և գծային քանդակը, որևէ նախշ ընդգծելու և առանձնացնելու նպատակով:

Ժամանակագրություն

Ինչ վերաբերում է կոթողների հնարավոր թվագրությանը, ապա նշենք, որ երկու տիպի կոթողներն էլ մեծամասամբ իրենց կանգնեցման նախնական վայրում չեն հայտնաբերվել և թվագրության և իմաստաբանության հարցերն այս պատճառով բարդանում են: Այսպես՝ Արցախի տափաստաններից հայտնաբերված ավելի քանի երեք տասնյակ կոթողներից միայն մեկ խումբը՝ Նոր Կարմիրավանից հայտնաբերված կոթողներն է, ամենայն հավանականությամբ գտվում են իրենց կանգնեցման միջավայրում: Այս կոթողների շրջակայքում իրականացված պեղումների արդյունքում հայտնաբերվեց 12 մետր տրամագծով կրոնլեխով և հիմնահողային խցով դամբարան, որից հայտնաբերված գտածոները ցույց են տալիս, որ դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. 8-6-րդ դարերով: Հավանաբար նույն ժամանակով են թվագրվում նաև Արցախի մարդակերպ կոթողները: Ինչ վերաբերում է Մեշքին շահրից հայտնաբերված կոթողների թվագրությանը, ապա պետք է նշենք, որ այդ հարցը վերջնականապես հստակեցված չէ: Այսպես, այս կոթողներին առաջիններից մեկն անդրադարձած բրիտանացի հետազոտող Չ. Բարնեյը նշում է, որ Մեշքին Շահրի դաշտի

արևելյան ծայրին Արջաք Քալեն է, որտեղ որոշ արձաններ վերաօգտագործվել են պատնեշների, պաշտպանական կառույցների շինարարության ժամանակ, գործածվելով որպես շինանյութ: Սա խոսում է արձանների վաղ թվագրման մասին: Չ. Բարնեյը նշում է, որ արձանների համար ամենահավանական թվագրումը երկաթե դարի երկրորդ կեսն է (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ): Մրանց ընդհանուր կապը հյուսիսային տափաստանների քոչվոր ժողովուրդների հետ Չ. Բարնեյի մոտ ոչ մի կասկած չի հարուցում (Burney, 1979, 155):

Կոթողների թվագրությանն անդրադարձել է նաև Զ. Պիլլերը: Նա նշում է, որ թեև տարածքում առկա են մինչև անգամ միջնադարյան հուշարձաններ, սակայն այստեղից հայտնաբերված սև և կարմիր փայլեցված խեցեղենը փաստում է, որ հուշարձանը թվագրվում է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբով: Բացի այդ, նա հուշարձանի թվագրման հիմք է ընդունում այս տարածքից հայտնաբերված բրոնզե դաշույնները, որոնք պեղվել են արձանների շրջակայքից: Տիպաբանորեն, այս զենքերը զուգահեռներ ունեն Նյուսիսային Իրանում, հատկապես Թալիշի տարածաշրջանից հայտնաբերված Ժ. դե Մորգանի նյութերի հետ: Համաձայն այս շրջանի ժամանակագրության վերաբերյալ վերջին ուսումնասիրությունների, զենքերը թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակով: Սա, իր հերթին, հիմք է տվել հետազոտողին կարծել, որ արձանները կարող էին պատկանել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջին-1-ին հազարամյակի սկզբին (Piller, 2010, 55-56), ինչը կարծում ենք բավական հիմնավորված և այս կոթողների համար առավել ընդունելի թվագրություն է: Նույն թվագրության օգտին է խոսում նաև Ռոբերտո Դանը (Dan, Cesaretti, 2020, 351-352):

Գործառույթ

Ինչպես նշեցինք, Արցախի տափաստաններից հայտնաբերված կոթողների մեծ մասն իրենց կանգնացման նախնական վայրում չեն հայտնաբերվել: Համադրելով առկա տվյալները կարող ենք փաստել, որ Արցախից հայտնաբերված կոթողներն ամենայն հավանականությամբ, հանդիսանում էին գերեզմանաքարեր, և/կամ պաշտամունքային սիմվոլներ, որոնք պատվանդանի մեջ կամ առանց պատվանդանի տեղակայված էին դամբանաբլուրի գագաթին կամ սրբարանի կենտրոնում, չի բացառվում՝ նաև հիմնահողային թաղումների վրա: Այս կոթողները կանգնեցվել են կոլեկտիվի որևէ անդամի մահվան դեպքում: Հավանաբար խոսքը գնում է մարդու մասին, ով սոցիալական բարձր խավի է պատկանել: Ձորապետոռագմական առաջնորդի և/կամ հերոս-ռազմիկի պատկերումն ամենահավանականն է Արցախի կոթողների համար: Արցախի տարածքից հայտնաբերված որոշ կոթողներ հետազայում վերաօգտագործվել են՝ հիմնականում ծառայելով որպես շինանյութ:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ում էին պատկերում Մեշքին Շահիրից հայտնաբերված արձանները, Չ. Բարնեյը նշում է, որ դրանք պատկերում են մահացած զինվորներին, նրանց ընկերոջը կամ թշնամուն (Burney, 1979, 156): Նման տեսակետ է արտահայտում նաև Ռոբերտո Դանը (Dan, Cesaretti, 2020, 350): Նման պատկերումը մեր կողմից քիչ հավանական է թվում, քանի որ քանդակի պատրաստումը մեծ ջանքեր և ռեսուրսներ պետք է որ պահանջեր: Բացի դա՝ կրաքարի այս տեսակը, որով քանդակվել են այս կոթողները, մոտակայքից չեն տեղափոխվել: Այս դեպքում թշնամու զինվորին պատկերելու համար իրատեսական չէր լինի նման ռեսուրսների վատնումը:

Բացի այդ, կոթողների մեծ մասը պատկերված են դաշույնով, ինչը իշխանության խորհրդանիշ է հանդիսանում: Հետևաբար կարծում ենք, որ ինչպես արցախյան, այնպես և Իրանի տարածքից հայտնաբերված կոթողները ոչ թե մահացածի հետ միասին նրա կողմից սպանած «թշնամու» զինվորների քանակով սյուն կանգնեցնելու սովորույթ է, այլ պատկերել է մահացած ռազմական առաջնորդին կամ սոցիալական բարձր դիրք զբաղողի անհատի:

Եզրակացություն

Հիմք ունենալով Մեշքին Շահրի և Արցախի կոթողների համեմատական-պատկերագրական քննությունը, որն ակնհայտորեն ցուցում է Արցախի կոթողների ավելի զարգացած, այս պատճառով և ժամնակագրորեն մի փոքր ավելի ուշ լինելու հանգամանքը, մենք ներկա հետազոտության արդյունքում առաջադրում ենք այն վարկածը, որ կիմերա-սկյութական ցեղերի թերևս առաջին ակիքը, ներթափանցելով իրանական սարահարթ, այստեղից է փոխառել և դեպի հյուսիս, այդ թվում և Արցախ տարածել մարդակերպ կոթողների մշակույթը:

Կարող ենք նշել, որ Արցախի կոթողների դեպքում գործ ունենք մի մշակութային երևույթի հետ, որի կերտողները մի կողմից առնչվում են Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի նստակյաց մշակույթների կրողների, մյուս կողմից քոչվորական տնտեսաձևի հետ:

NZHDEH YERANYAN, PhD
History Museum of Armenia,
Institute of Archaeology and
Ethnography NAS RA
e-mail: nzhdehyan@gmail.com

**SOME SIMILARITIES BETWEEN
ANTHROPOMORPHIC STELAE OF THE STEPPES OF ARTSAKH AND
IRAN OF THE 1ST MILLENNIUM**

In Near East, in the Eurasian plains, various stone monuments are found, especially beginning from the 4th-3rd millennia BC. The stone anthropomorphic stele stand out in this row, which began to spread more actively at the end of the 2nd millennium and at the beginning of the 1st millennium BC, which is probably related to the movements of different races.

With the materials of the 2nd – 1st millennium BC, Armenia is distinguished by a certain diversity: it can be assumed that one of the manifestations of that diversity is the Artsakh stela.

The latter are approximately rectangular, flat longitudinal slabs, which are divided into three parts by two wide horizontal grooves, "separating" the three parts of the body: the head, which occupies a little less than one third of the whole monument, the waist and the "below the waist". The bottom of the waist was usually lightly polished. It was designed to be placed in the ground or on a special foundation. The stele are about 30-60 cm wide, up to 2.5 m high, about 20 cm thick.

Pictorially, the stela found at Meshkin Shahr in the Ardabil valley are quite close to the monuments of Artsakh, which date back to end of 2nd millennium and the beginning of the 1st millennium BC. These stela are chronologically earlier than the Artsakh examples; it is possible that they were the prototype of the latter.

We assume that in the case of the monuments of Artsakh we are dealing with a cultural phenomenon, the creators of which are on the one hand related to the Armenian Highlands, the bearers of the sedentary cultures of Central Asia, and on the other hand to those who lives in nomadic economy.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Պետրոսյան Հ., Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգության բնայուրացման մեխանիզմը), Ադրբեջանի պետական ահաբեկչությունը և էթնիկական գտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, Շուշի, 2010, էջ 137-148:

2. Геюшев Р., *Каменные идолы нового типа*, ДАН Аз. ССР, т. XXII, 1966, №6, Баку, с. 77-79.

3. Грекян Е., *Следы древнейших цивилизаций на территории Талыша, Введение в историю и культуру Талышского народа*, Ереван, 2011, с. 37.

4. Халилов М., *Исследование каменных изваяний Карабаха, АО 1982 года*, Москва, Наука, 1984, с. 438 -439.

5. Халилов М., *Каменные изваяния Азербайджана (IVв. до н. э. – VII в. н. э.)*, Автореф. канд. исторических наук, Ереван, 1987, 22 с.

6. Azarnoush M., *Helwing B. Recent Archaeological research in Iran: Prehistory to Iron Age*, AMIT, 2005, 37, Berlin, p. 189-246.

7. Burney Ch., *Meshkinshahr survey*, Iran, 1979, vol. XVII, p. 155-156.

8. Dan Roberto, Cesaretti A., *The “Mouthless People”: Some Remarks on the Shahr Yeri Statue-Stela Complex, Iran, Iran and the Caucasus*, 24, 2020, 347-357.

9. Ingraham M., Summers G., *Stelae and settlements in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan*, Iran, AMIT, 1979, bd. 12, Berlin, p. 67-87.

10. Piller Ch., *Northern Iran in the Iron age II and III: a neighbour of Urartu?*, «Aramazd» AJNES 2010, V/2, Yerevan, p. 53-75.

11. Yeranyan N., *Main Results of the Study of Anthropomorphic Stelae in Artsakh*, Archaeology of Armenia in regional context, Yerevan, 2021, p. 248 – 254.